

MOSKVA V ČELE BOJE PROTI TATARSKÉMU JHU

II

BEZPROSTŘEDNÍ DŮSLEDKY TATARSKÉ POROBY

I

Po dlouhou dobu nebylo na Rusi reálných předpokladů k účinnému boji proti Tatarům. Po přestálé pohromě bylo první starostí obnovit nejnnutnější podmínky k životu a nově vybudovat zničená města i osady. Tak zmíněná již Pověst o vyvrácení města Rjazaně chánem Batyjem vypravuje v závěru o tamním knížeti Ingvaru Igoroviči, který jediný z početné knížecí rodiny přežil tatarský vpád a „dosedl v Rjazani na trůn svého otce, Igora Svatoslaviče velikého“, že „zemi rjazanskou pozdvihl znovu z trosek, / chrámy postavil a monastýry zřídil, / navrátilce potěšil a lidi svolal.“ / Jak veliké byly důsledky vylidnění a hmotných ztrát v ruských městech ilustruje dobře skutečnost, že řemesla a obchod se počaly vzpamatovávat teprve ve 14. stol.

Zlatá horda pevně držela ve svých rukou panství nad dobytým územím. Ruským zemím ponechala sice politickou autonomii, avšak jak veliký kníže, tak i ostatní knížata měli právo ujmout se vlády jen tehdy, jestliže jim chán dal k tomu povolení listinou zvanou jarlyk. Knížata byla povinna dostavit se pro toto pověření do Zlaté hordy osobně a složit chánovi hold a dary v jeho sídelním městě Saraji, zbudovaném u volžského ústí, nedaleko někdejšího chazarského Itilu. Dokud trvala jednota mongolské říše, musel se veliký kníže, ustanovený chánem Zlaté hordy, vypravit ještě do dalekého Karakorumu, aby získal uznání i od ústřední vlády mongolské říše. Situace byla zvláště složitá v dobách, kdy vznikaly rozpory v politice velikého chána a Zlaté hordy. Na tyto poměry doplatil životem první veliký kníže vladimirský za tatarské poroby, Jaroslav Vsevolodovič, otec Alexandra Něvského, který byl r. 1246 v Karakorumu otráven.

Ruským zemím byla sice ponechána politická autonomie s vlastní vládou, byly však postaveny pod kontrolu chánových zmocněnců bakaků a byly vázány k Hordě povinnostmi, které znamenaly těžké břemeno. Knížata byla povinna poskytovat chánům na výzvu vojenskou pomoc a na jejich země byla uvalena daň, zvaná vychod, kterou na základě provedeného soupisu vymáhali v prvních desetiletích s neuvěřitelnou krutostí tatarští baskakové. Z povinnosti platit vychod bylo vyňato

pouze duchovenstvo v čele s kyjevským metropolitou a církevní lidé. Kromě odvádění daně bylo ruské obyvatelstvo nuceno zásobovat jídlom a pitím chánovy vyslance a úředníky, projíždějící zemí, a podporovat poskytováním přípravek tatarskou dopravní síť, jejíž organizace se nazývala jamskaja goňba. Všechny tyto povinnosti těžce doléhaly na široké masy a násilí Tatarů při jejich vymáhání nejednou vyvolávalo bouře lidu. Když se r. 1259 pozvedl Novgorod s okolím na protest proti krutému vymáhání vychodu, chánovi baskakové povolali na pomoc Alexandra Něvského, který byl r. 1252 ustanoven Bátúem za velikého knížete vladimirského. Hrdina, který před léty odvrátil od Novgorodské země útok Švédů a německých křižáků, byl nyní nucen jako vasal Zlaté hordy chránit Tatary před novgorodským obyvatelstvem. Tato skutečnost je výmluvným svědectvím o postavení Rusi v tatarském područí.

Pro Alexandra je v této těžké době příznačné, že uvnitř své země i vůči Hordě vedl střízlivou politiku, určenou vědomím reálných možností a vzájemného poměru sil. Pečoval o znovuvybudování zničených měst a snažil se získat od Tatarů úlevy pro obyvatelstvo svého knížectví. Posiloval vytrvale země, kterým vládl, spatřuje v nich v duchu dobového pojetí svůj dědičný majetek, svou „votčinu“. Zároveň upevňoval velkoknížecí moc, která byla nejen v jeho době, ale i v příštích stáletích progresivní silou ruských dějin. Obezřetností své politiky i svou vojevůdčevskou slávou předznamenal Alexandr hlavní tendence ruských dějin pro příští staletí. Stejně jako on i pozdější ruská knížata, zejména Ivan Kalita, udržovala s Hordou mírové vztahy, dokud nestačila vlastními silami na účinný boj s ní. Při tom trpělivě sbírala síly, aby mohla posléze zasadit Tatarům rozhodující ránu a zbavit Rus jejich jha.

Územní bazí velikého knížectví Vladimirského, ve kterém budoval Alexandr Něvský základy pevné velkoknížecí vlády, byla země rostovsko-suzdalská, lesnatá rovina, prostírající se na dalekém ruském severovýchodě mezi Volhou a Okou. Původně byla obývána Finy, jak o tom svědčí četná toponyma, zejména názvy řek. Slovanský živel sem pronikal teprve později, a to postupně, nejprve z Novgorodska a od dob Jurije Dolgorukého a Andreje Bogoljubského z jižních zemí, ohrožených nájezdy kočovníků ze sousední stepi. Přinesl sem patrně i názvy jižních míst (např. Starodub, Vyšgorod, Perejaslav aj.), při čemž je ovšem možné, že některá z těchto jmen dávala nově zakládaným sídlištím sama knížata podle svých zálib a vztahů ke kyjevskému jihu. Také po tatarské pohromě se patrně uchýlovali do těchto vzdálených končin uprchlíci z těžce postižených jižních zemí. Slovanský element vytlačoval a částečně i absorboval původní finské obyvatelstvo, takže se v těchto krajích vytvářel i nový fyzický typ oné větve východních Slovanů, která se tu pak vyvíjela ve změněných podmínkách, oddělena od západní a jižní Rusi. Její jazyk, charakter i historie nabývaly postupem doby nových osobitých rysů, které měly v budoucnu vyznačovat velkoruskou národnost, nositelku sjednocení ruských zemí pod žezlem Moskvy.

Odlišný vývoj severovýchodní Rusi, jihozápadní oblasti a zemí ruského západu měl nepochybně kořeny hluboko v minulosti: Kyjevský stát byl politickým útvarem velmi labilním a spoje, vytvářející povědomí jednoty, nemohly zasáhnout v rámci naturálního hospodářství a nepevné ústřední vlády tak hluboko do osobitého života jednotlivých oblastí rozsáhlého území, aby je semknuly a vytvořily z nich jediný organický celek. Výrazné místní rozdíly, které se ještě prohloubily v době feudální roztržitosti Rusi, měly tedy ode dávna svou vývojovou kontinuitu a nebyly pouze výsledkem situace, způsobené mongolským vpádem. Zároveň však nelze pochybovat o tom, že historické podmínky, které tatarský zásah přivodil, sehrály v tomto procesu významnou úlohu.

Haličko-volyňské Rusi se první nápor Tatarů nedotkl a proto její kníže Daniel, osobnost, dopínající se velikosti Alexandra Něvského, pomýšlel — jediný z ruských knížat tehdejší doby — na otevřený boj s Hordou. Když se však jeho země stala obětí nového tatarského vpádu, nezbyvalo v daném okamžiku nežli se podrobit. Nicméně díky šťastné poloze tohoto vzdáleného konce ruského území tatarské panství do haličko-volyňské oblasti téměř nedoléhalo, takže výstavba zpusťované země postupovala velmi rychle. Bystrý kníže využil pracovních sil uprchlíků z území, uchvácených Hordou a nadto povolával po západním vzoru polské a německé kolonisty, kterým zaručoval výsady, obdobně jako to činili v této době čeští králové. Smělý plán, setřást tatarské jho s vojenskou pomocí západního křesťanstva, získanou prostřednictvím papežovým, měl být zaplacen uníí církve pravoslavné s katolickou. Za svolení k jejímu uskutečnění se dostalo Danielovi asi r. 1254 od papeže Innocence IV. královské koruny.

V téže době získal královský titul od papežské kurie i litevský kníže Mendog, panovník, kterému se teprve nedávno podařilo sjednotit pod tlakem agrese německých křižáckých řádů dosud neorganizované litevské kmeny v jednotný stát a jehož situaci podstatně usnadnilo vítězství Alexandra Něvského nad německými útočníky. Nicméně v zájmu udržení nezávislosti země volil obratný kníže na čas i cestu paktování s livonským řádem a přistoupil i na přijetí křesťanství, aniž se mu podařilo účinněji je v zemi prosadit. Německou agresí se však tímto postupem nepodařilo zadržet. Útočnost livonského řádu, setkávající se s odporem litevských kmenů, vedla posléze k úporným vzájemným bojům.

Také Danielův pokus ztroskotat a jeho země se znovu vrátily po odvolání církevní unie do lůna pravoslavné církve. Nicméně sblížení s Polskem na konci Danielova života (zemřel r. 1263 stejně jako Alexandr Něvský) bylo již předzvěstí budoucích vývojových tendencí, které strhly jihozápadní Rus do kruhu polských mocenských zájmů.

Část knížectví haličko-vladimírského, Červenou Rus opanoval po vymření tamní dynastie r. 1340 polský král Kazimír Veliký a Kyjevské knížectví s okolním územím bylo tatarským vpádem značně ztenčeno a nehrálo již žádnou úlohu. Tak se

na ruském jihozápadě připravovaly historické podmínky, v nichž se pak vyvíjela ze staroruského základu nová ukrajinská národnost.

Země západoruské spojily po tatarském vpádu své osudy s Litvou, která rozšiřovala obratnou politikou své panství o nová a nová ruská území. Již Mendogovi se podařilo ovládnout Černou Rus, kraj, ležící na přítocích Němenu. Do jejího města Novgorodku přenesl dokonce své sídlo. K Litvě pak připojil i někdejší knížectví Polocké. Stejnou politiku přisvojování ruských zemí uplatňovali jeho nástupci, z nichž zakladatel nové litevské dynastie Gedymin (1315—1340) učinil z běloruského města Vilna centrum své říše. Ruské země se podrobovaly rády nové vládě, která je osvobozovala od tatarské poroby a chovala se k nim národnostně i nábožensky snášenlivě. Zároveň pokročilejší ruský živel nabýval rozhodujícího vlivu na vývoj litevského státu, jeho práva a kultury. Již v 13. stol. se stala ruština státním jazykem. V knížecí kanceláři a u soudů, v listinách i sněmovních usneseních se užívalo církevní slovanštiny ruské redakce, do které později pronikaly prvky západoruských dialektů. Již v 15. stol. se začal uplatňovat živý lidový jazyk západoruský v některých náboženských spisech. Na počátku 16. stol. pořídil Fr. Skorina z Polocku západoruský překlad bible, jejíž první část přeložil a vytiskl v l. 1517—1519 v Praze. Lidová mluva pronikla i do památek právních. Země ruského západu a jihozápadu žily dlouhou dobu v poměrně úzkém kontaktu, díky sblížení a posléze splnutí Litvy s Polskem. Nejvýznamnějšími mezníky tohoto procesu byla unie, podepsaná v Krevě r. 1485 a upevněná sňatkem velkého knížete litevského Jagella s dědičkou polského království Hedvikou, a unie lublinská z r. 1569, která byla již výrazem jeho dovršení. — Rozlomení původního území Kyjevské Rusi tatarským vpádem způsobilo tedy bezprostředně odloučení Rusi severovýchodní a severní od zemí západních a podmínilo zapojení obou polovin někdejšího jednotného státu do zcela odlišných historických souvislostí. Naprotitomu dovršení národnostní diferenciacie mezi Ukrajinci a Bělorusy mělo být dílem teprve mnohem pozdější doby. Všechny tři větve východního Slovanstva si však zachovaly živé povědomí společné minulosti a etnické sounáležitosti.

I v době tatarské poroby trvala na ruském severovýchodě dál feudální rozdrobenost země v nezměněné podobě, až na to, že ve srovnání s někdejší rozsahem rozpadlého kyjevského státu se proces územního rozměňování odehrával na menším prostoru a že poměr knížat k jejich državám nabýval ještě více podoby soukromého vlastnictví. Tak se stávalo od počátku 14. století, že kníže, který získal od chána Zlaté hordy jarlyk na veliké knížectví Vladimírské, zůstával ve své zemi a přitom si na čas své vlády přisvojoval i území velikého knížectví Vladimírského, ze kterého plynuly hojné příjmy a které skýtalo značný vojenský potenciál.

V mosaice severovýchodních zemí se v druhé polovině 13. století objevil nový drobný úděl na středním toku řeky Moskvy, který zdědil po svém otci mladší nezletilý syn Alexandra Něvského Daniel. Mladý kníže učinil jeho centrem městečko Moskvu a stal se zakladatelem Moskevského knížectví i jeho dynastie.

Základem vzestupu Moskevského knížectví a rostoucí zámožnosti jeho panovníků byla zvláště příznivá zeměpisná poloha, která činila z Moskvy důležitý uzel obchodních cest říčních i pozemních, spojujících jižní dněperskou Rus se severem, Novgorod se zemí Suzdalskou a s Povolžím a Moskvu s Vladimírem nad Kljazmou. Protože byla Moskevská země mezi severovýchodními knížectvími centrální oblastí, trpěla poměrně málo nepřátelskými vpády, které postihovaly sousední okrajová území a jen zřídka kdy pronikaly za moskevské hranice. S výjimkou tatarského nájezdu r. 1293 se nepřátelské pustošení nedotklo těchto krajů od tatarské pohromy až to útoku velikého knížete litevského Olgerda v r. 1368. Proto se sem stahovali kolonisté z těžce postižených jižních zemí, ale i z některých knížectví okolních, např. z Rostovska. Mnoho nových vesnic vznikalo tehdy na půdě klášterů, přitahujících četné poutníky. Pozemkové vlastnictví církve tak nabylo obrovského rozsahu, kterážto okolnost sehrála později značnou úlohu ve vývoji moskevského státu.

Početní růst obyvatelstva znamenal příliv daní do knížecí pokladny, stejně jako rušné obchodní proudění přivádělo do Moskvy množství kupců, jejichž cla představovala další hojný pramen příjmů.

Jedním z nejvýraznějších rysů moskevských knížat byl jejich selský smysl pro pečlivé hospodaření. Skládali peníz k penízi, stejně jako přivtělovali k svému panství jeden dílec půdy za druhým, vytrvale a důsledně rozšiřující svůj zděděný majetek. Jdouce za tímto cílem neúchylně, užívali všech možných prostředků, od lsti a násilí, k mírnému získávání dalších území dohodou a dědictvím. Tak se podařilo již první-

mu moskevskému knížeti Danielovi na zlomu 13. a 14. stol. svůj původní úděl co do rozsahu zdvojnásobit. Předcházet si svého příbuzného, posledního knížete perejaslavského, který mu r. 1302 odkázal svou zemi. A dále se zmocnil Kolomny nečekaným přepadem a zajetím svého souseda, knížete rjazaňského. Touto osvědčenou metodou postupoval i jeho syn Jiří, který si r. 1303 tímž způsobem přivlastnil možajský úděl na horním toku řeky Moskvy. Rejstřík těchto metod byl později obohacen nejen o počestnou koupi půdy i měst, ale také intrikami a podplácením v Hordě. Nieméně toto hromadění nových a nových územních zisků mělo až do poloviny 15. stol. spíše charakter zvětšování rodinného statku, který knížata ve svých závětech s rozvahou dělila tak, aby se v zájmu zachování celistvosti knížectví zdaleka největší díl dostal nejstaršímu synovi. Jednotlivá území dělil kníže v posledním pořízení mezi děti zcela tak, jako jim rozděloval odkázané kaftany a jiné kusy oděvu. Teprve v druhé polovině 15. stol. se počala vyhraňovat představa knížectví jako státu, nikoli jen jako zděděného osobního vlastnictví.

Stejný rozběh jako Moskva mělo na začátku 14. stol. i sousední knížectví Tverské, které se těšilo nemějším výhodám nežli jeho moskevský soused. Jeho hlavní město Tver mělo na soutoku řeky Tveří s Volhou právě tak příznivou polohu jako Moskva a bylo rovněž chráněno před útoky nepřátel. Tak se tverská knížata obohacovala přílivem kupců i osadnictva neméně než moskevská.

Mezi oběma vzrůstajícími se knížectvími došlo záhy k soupeřství. Když se r. 1304 uprázdnil velkoknížecí stolec vladimírský, byla již obě natolik silná, že si činila nárok na jeho obsazení. Oba panovníci, Danielův syn Jiří a tverský Michal Jaroslavič o ně svedli boj, ve kterém tverský kníže zvítězil. Zápas o veliké knížectví Vladimírské mezi Moskvou a Tveří trval po celou první čtvrtinu 14. století, přičemž se převaha klonila hned na tu, hned na onu stranu. Knížata se nezastavovala ani před intrikami na dvoře zlatohordského chána, využívajíce proradnosti a vražd k dosažení svých mocenských cílů. Konečně se r. 1328 podařilo energickému moskevskému panovníku Ivanovi Kalitovi vydobýt veliké knížectví Vladimírské pro Moskvu. Toto čelné postavení zůstalo pak moskevským vladařům — s výjimkou nevýznamných přestávek — trvale.

Cestu k velkoknížecí moci si Ivan Kalita klestil dary a úplatky ve Zlaté hordě na rozdíl od tverského knížete, který se proti Tatarům bouřil, neuvědomuje si, že vzhledem k poměru sil bylo toto počínání v dané chvíli nereálné. Když chán svěřil moskevskému knížeti potrestání odbojné Tveří, nerozpakoval se Ivan postavit se do čela Tatarů, kteří podle slov letopiscových proměnili celou zemi v poušť. Državy moskevského knížete zůstaly ovšem nedotčeny.

Ivanovo příjmi Kalita — měšec bylo příznačné, ať už mu je — podle konstatací V. O. Ključevského — současníci přiřkli s příděchem ironie, či ať k němu přišel jako štedrý dárcce almužen, jak jej představuje vyprávění mnicha Pafnutija Borovského z 15. stol., prodehnuté sympatiemi k moskevské dynastii. Jisto je, že Ivan

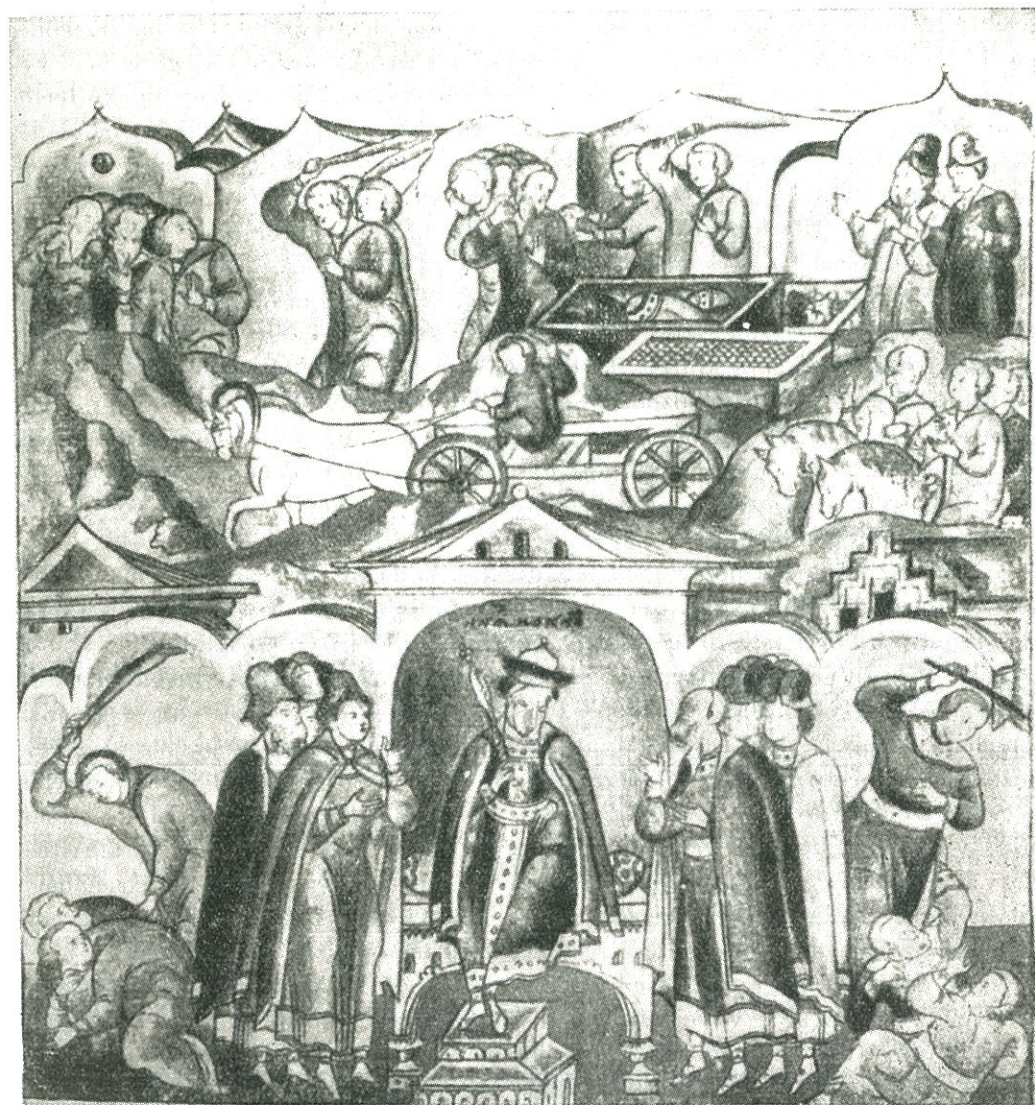
dovedl soustředit ve svých rukou veliké finanční prostředky, plynoucí jednak z čilého obchodního ruchu, jednak z obratného vybírání daně pro Zlatou hordu. Ve 14. stol. byla již likvidována stará instituce baskaků a chánové svěřovali vymáhání daně-vychodu ruským knížatům. Toto zařízení bylo pro hordu výhodné, neboť soupeři, zápasící mezi sebou o veliké knížectví, se předstihovali ve snaze zavděčit se chánovi co největšími sumami. Tak byly posléze ruské země podřízeny Tatarům prostřednictvím vlastních vládních činitelů. Podle některých badatelů byl právě Ivan Kalita první kníže, kterému se podařilo získat právo, aby mohl sám vybírat od svých poddaných daň pro Hordu. To znamenalo dvojnásobný zisk: úlevu pro obyvatelstvo, které nemělo napříště při vybírání daně co činit s Tatary, nýbrž pouze s lidmi knížete, a pro panovníka tu při určité obratnosti mohl kynout značný příjem.

Ivan Kalita však dovedl svou pozici podepřít nejen pevnou finanční bází a zvětšováním územního rozsahu svého panství. Podařilo se mu zjednat jí i neselhávající oporu ideovou tím, že dosáhl přesídlení metropolitní katedrály vši Rusi z Vladimíru nad Kljazmou (kam se r. 1299 uchýlil ze zničeného Kyjeva), do sídelního města svého knížectví — do Moskvy. Spojení metropolitního stolce s Moskevským knížectvím vzbuzovalo v celém ruském pravoslavném světě trvale představu, že počínání moskevských knížat je provázeno požehnáním metropolitním. Tato idea měla prvořadý politický význam a nesporně přispívala k předurčení moskevského panovníka za budoucího sjednotitele Rusi.

Moskvě, společnému sídelnímu městu velikého knížete i metropolitní, dodal Ivan lesku okázalou výstavbou i tím, že ji opevnil novými hradbami z dubového dřeva.

Nieméně po smrti Ivana Kality, okolo poloviny 14. stol. se přitažlivá perspektiva „sbírání ruských zemí“ ještě zdaleka nerýsovala. Severovýchodní Rus byla stále ještě ve stavu feudální rozdrobenosti, i když se roztrášené knížecí údíly seskupovaly ve větší politické spolky, uznávající za svou hlavu nejstaršího knížete své dynastie. Tak se držely pohromadě labilní celky velikých knížectví Moskevského, Tverského, Suzdalsko-nižněnovgorodského a Rjazaňského. Vztahy mezi knížaty každé z těchto linií Rjurikova rodu byly určovány v duchu patriarchálního pojetí podřízenosti dětí otcí, mladších bratrů nejstaršímu, který po otcích nastupoval jako veliký kníže. Přitom byl každému přesně stanoven podíl na vládě i na důchodech. Na svém přiděleném území byl každý kníže neomezeným pánem. V druhé polovině 14. stol. se pojmem úděl rozumělo samostatné panství mladšího knížete, který ovšem podléhal nejstaršímu členu dynastie.

Jak přitažlivá byla Moskva mezi těmito knížectvími dokonce ještě v době, nežli mezi nimi definitivně zaujala čelné postavení, je patrné z genealogických podání starých bojarských rodů, jejichž předkové přišli sloužit moskevskému knížeti. Tyto prameny svědčí o tom, že se stahovaly do Moskvy významní bojaři ze všech končin Rusi již od konce 13. stol. Když se později knížecí rodiny rozrůstaly do té

míry, že seděly v celých hnízdech na svých dřívějších údílech, odcházela také zchudnuvší knížata do služeb velkých a úředních knížat, na jejichž dvoře vystupovala jako tzv. titulovaní bojaři a zatlačovala do pozadí staré rody bojarské. Někdy se stávalo, že dříve samostatná knížata přešla k velikému knížeti moskevskému i se svými zeměmi nebo je moskevskému panovníkovi prodávala. Ivan Kalita koupil např. od knížete běloozerského a galického jejich údíly, a za služby, které na sebe vzali, jim ponechal odprodané země v užívání. Kromě této vyšší vrstvy rodové

Činnost moskevské vlády v Rostovské zemi za Ivana Kality.
Miniatura z konce 16. stol.

šlechty měl knížecí aparát k dispozici množství příslušníků drobné šlechty služebné, kteří byli nazýváni služební lidé a bojarské děti. Původ poslední kategorie není vyjasněn, soudí se, že to byli původně příslušníci tzv. mladší družiny na knížecím dvoře—na rozdíl od družiny starší, kterou tvořili vážení bojaři, podílející se na vládě. Není ani vyloučeno, že šlo o potomky poklesnuvších bojarských rodů. Zatímco bojaři byli povinni táhnout do boje s oddílem svých lidí, tito drobní služební lidé vykonávali zpravidla službu ve vojsku sami. Na rozdíl od služebných knížat a bojarů, představujících vesměs velkou feudalitu, byli to drobní pozemkoví vlastníci, kterým veliký kníže moskevský později přiděloval v držení služebné statky, tzv. poměstí za doživotní vojenskou službu. Bojaři i svobodní lidé (vol'nyje slugi) sloužili knížatům i velikému knížeti dobrovolně a měli právo kdykoli od něho odejít k jinému pánovi. I když se rozhodli sloužit v jiném knížectví, jejich vlastní pozemkový majetek, byť se i nacházel na území vladaře, s nímž se rozešli v nepřátelství, byl podle tehdejšího práva nedotknutelný a musel jim být zachován. Tak se postupem doby vytvářely vztahy, které se později staly základem mocenského aparátu ruského národního státu.

Jak již bylo řečeno, v polovině 14. stol. konečný cíl velikých knížat moskevských, soustředění ruských zemí v jednotný národní a státní celek, nenabyl ještě ani zřetelných obrysů. Zato se rýsovaly všechny vnitřní i vnější tendence, které se stavěly v cestu jeho uskutečnění. Za nástupců Ivana Kality, Symeona Hrdého (1340—1353) a Ivana Sličného (1353—1359) se projevovalo a vyostřovalo v konflikt soupeřství dalších politických útvarů severovýchodní Rusi, zejména knížectví Suzdalsko-nižněnovgorodského, a zároveň se uvnitř moskevského panství počala vytvářet a organizovat opozice části bojarů, v čele s Alexejem Petrovičem Chvostem, připravující spiknutí proti velikému knížeti. Kromě toho vedle Zlaté hordy a částečně i v součinnosti s ní vyvstávalo Moskvě povážlivé nebezpečí v expanzivních snahách Litvy, která začala hledat spojení ostatních velikých knížat na ruském severovýchodě, zatlačovaných do pozadí rostoucí mocí moskevského panovníka.

Od dob velikého knížete Gedymina (1315—1341), zakaldatele dynastie Gedyminovců, vyznačoval se vývoj litevské říše trvalým vzestupem. Zatímco na západě se Litva již v dřívějších dobách spokojovala uhájením hranice proti německým řádovým bratřím ve spojení s Polskem, na východě si její panství klestilo cestu stále hlouběji do nitra ruského území. Již Gedymin rozšířil smlouvami, sňatky i výbojem svou moc na řadu ruských oblastí (Vladimírsko, Podolí aj.) a přenesl na ruské území centrum litevsko-ruské říše. Stalo se jím nově založené město Vilno na řece Viliži. Zároveň dobyl Gedymin Žmudi, země při dolním toku Němenu, patřící řádu německých rytířů.

Gedyminův syn Olgerd (1345—1377) spolu s bratrem Kejstutem, vládnoucím ve Žmudi, pokračoval neúchylně v otcově politice vnitřní i zahraniční. Svou říši rozmnožil především značnou částí dědictví po haličských Romanovcích, kteří vy-

mřeli Jiřím II. r. 1340, ještě za života Gedyminova. O země, jež po nich zůstaly, vzplanul dlouholetý boj mezi Litvou a Polskem, kde tehdy vládl Kazimír III. Veliký (1333—1370). Výsledkem tohoto zápasu bylo, že Halič a část Volyně byla připojena k Polsku, zatímco větší část Volyňské země a Podolí připadly Litvě. Olgerd rozmnožil dále své územní zisky o Polesí a Podlaší, území sousedící s Černou Rusí. Roku 1366 se zmocnil Kyjeva, který pak náležel po celý středověk (až do r. 1667) Litvě. Litevské panství, vzrostlé ještě o velkou část země Černigovské, o Seversko, Smolensk a Pskov se tak během nedlouhé řady let stalo přímým sousedem velikého knížectví Moskevského. Sebevědomí nad těmito úspěchy dalo vzniknout v mysli Olgerdově smělému plánu, sjednotit všechny ruské země pod žezlem velikého knížete litevského. Tento záměr nebyl nepodloženou utopií. Ruská knížata přijímala, jak již bylo výše řečeno, litevské panství většinou dobrovolně, neboť příslušnost k Litvě je zbavovala tatarské poroby. Kromě toho převahou ruského elementu a přívivem jeho kultury nabývala Litva nové tváře a získávala tak předpoklady k tomu, aby ruské země byly ochotny spojit s ní své osudy.

Mocenské ambice velikého knížete litevského záhy proto ohrozily i Moskvu. Tamní vláda, která v čele s metropolitou Alexejem, synem moskevského bojara, spravovala zemi za nezletilého dědice trůnu Dimitrije Ivanoviče (1359—1389) od počátku těžce zápasila o udržení moskevské prestiže. Nejprve byla nucena s malými potížemi získávat v Hordě jarlyk na veliké knížectví pro mladého panovníka a zdolávat odpor velikého knížete suzdalsko-nižněnovgorodského a po něm rjažanského. Za tohoto napětí uvnitř vlastních ruských zemí se proti Dimitrijovi pozdvihl veliký kníže tverský a povolal si na pomoc litevského Olgerda, který si od svého zásahu sliboval pokoreni Moskvy. Kamenné hradby moskevského Kremlu, které dal Dimitrij zbudovat krátce před vypuknutím této války, odrazily nápor dvou Olgerdových tažení r. 1368 a 1370. Tverský vladař Michal Alexandrovič se nato pokusil získat oporu v Hordě a dosáhl na chánovi jarlyk na veliké knížectví Vladimírské. Moskevský kníže Dimitrij jej však nepustil na vladimírské území a tím mu zabránil ujmout se vlády. Po tatarském poslu, který Michala Alexandroviče doprovázel, vzkázal chánovi, že se o jarlyk v Hordě ucházet nehodlá, že však do Vladimírského knížectví nikoho nepustí. Když r. 1375 Michal Tverský znovu získal jarlyk na veliké knížectví Vladimírské, Dimitrij proti němu vytáhl v čele velkého počtu ruských knížat, která se ostentativně postavila po bok Moskvy, mezi nimi i některá údělná knížata tverská, příbuzná Michala Alexandroviče. V té době se již paktování s Litvou a s Hordou počalo na Rusi zřetelně pocítovat jako zrada společných národních zájmů. Před tímto jednotným postupem „celé ruské země“, jak praví soudobý pramen, byl nucen kapitulovat i Michal Alexandrovič. V smluvním narovnání mezi oběma knížaty se podrobil Dimitrij jako „svému bratru nejstaršímu“ a přistoupil na ujednání, že také proti Tatarům v případě konfliktu půjdou společně a „budou se bít do posledního“.

Boj proti Zlaté hordě se nyní stal reálnou možností jednak díky tomu, že Moskva soustředila již dostatek sil a s rostoucí autoritou nabývala přitažlivosti pro četná knížata a bojary, jednak díky vývoji ve Zlaté hordě. Mohutná, ale nepevná tatarská říše spěla totiž k rozpadu dříve, nežli se Rus začala definitivně sjednocovat okolo Moskvy. Nesourodé oblasti, tvořící konglomerát Zlaté hordy, odlišné etnickým složením obyvatelstva i historickým vývojem — kupř. Krym nebo někdejší Volžské Bulharsko — usilovaly o osamostatnění a stejně tak uvolňovaly pouto závislosti jednotlivé kočovné hordy. Mocní vasalové, jako byl současník Dimitrije Ivanoviče, krymský Mamaj, strhli čas od času do svých rukou velkou moc. Jak hodnostáři při chánově dvoře, tak správci jednotlivých zemí vedli mezi sebou neustálé mocenské boje, které zvláště za slabých chánů ohrožovaly samu existenci říše. Neúspěšní pretendenti na přední postavení se zpravidla stahovali do pohraničních území a saturovali se loupeživými nájezdy na okolní ruské kraje. Tím podněcovali obranná opatření z ruské strany i semknutí sil k společnému boji za neodvislost. Pohraniční konflikty se v 70. letech 14. stol. rozrůstaly ve veliké srážky. Stalo se pravidlem, že napadená knížectví volala Moskvu na pomoc. Toto měření sil, které vyneslo Rusům dvě velká vítězství a jednu těžkou porážku, bylo přípravou na střetnutí historického významu v bitvě na Kulikovském poli.

Aby zdolal odpor ruských zemí, připravoval Mamaj dva roky veliké tažení, ke kterému soustředil obrovskou početní sílu Tatarů i spojenců. Zajistil si spoluúčast Olgerdova syna, velikého knížete litevského Jagella a získal příslib spojenectví i od velikého knížete rjazaňského Olega. Nato vyzval Dimitrije Ivanoviče k odvádění „vychodu“ v rozsahu, obvyklém za chána Uzbeka. Moskva tento požadavek odmítla. K chystanému boji se postavila po bok velikého knížete moskevského všechna ruská knížata v čele svých branných sil, kromě suzdalsko-nižněnovgorodských a tverských a mimo Novgorod. Táhl s ním do pole dokonce i Olgerdovi synové, kníže polocký a brjanský. Když se litevský Jagello dověděl o obrovském počtu ruských vojsk (který vzbudil v letopisci dojem, že „od počátku světa nebyla taková síla ruských knížat“), nepřidal se k Mamajovi, stejně jako tak nakonec neučinil ani rjazaňský Oleg.

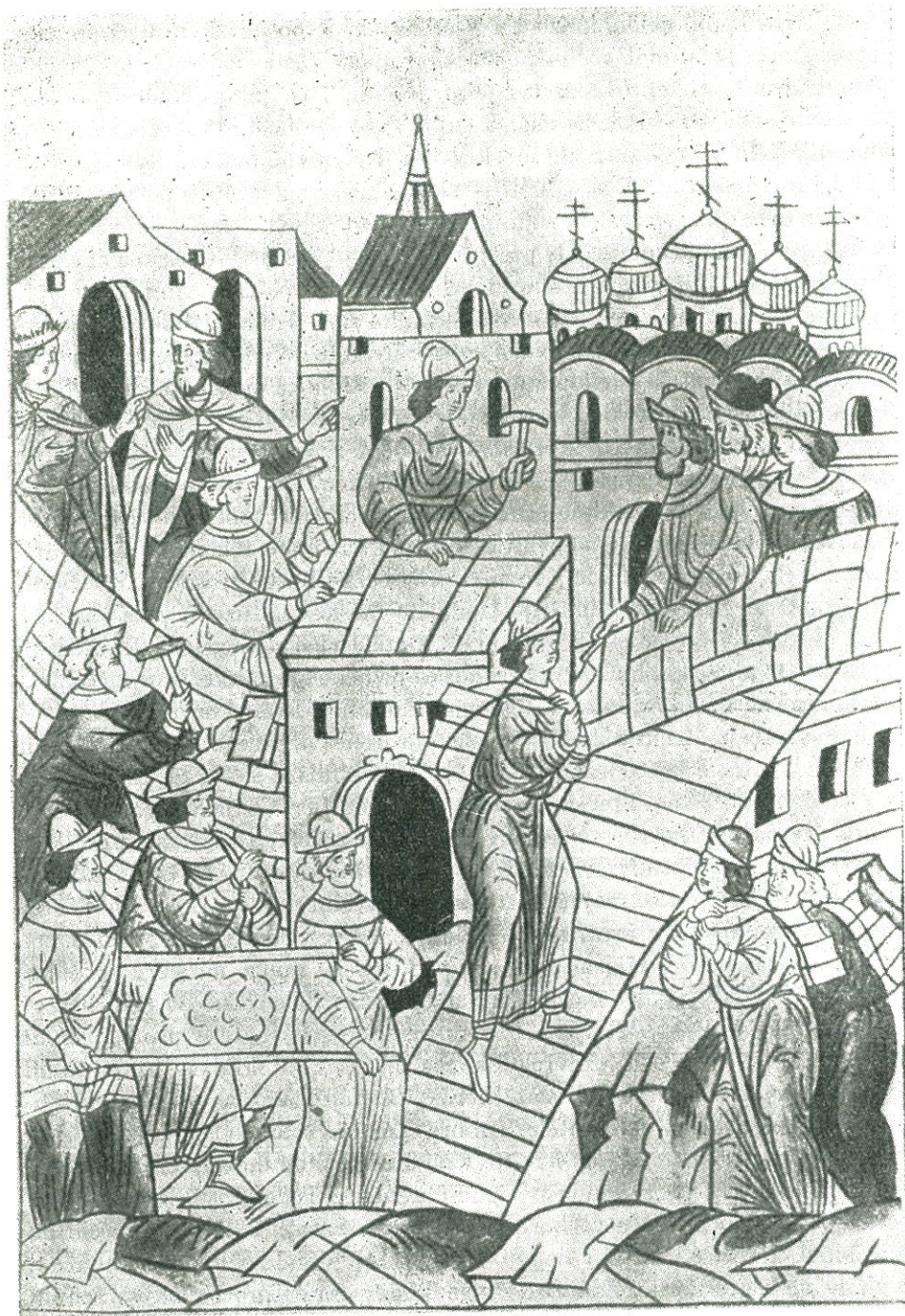
První veliké národní vítězství, které vybojovali Rusové 8. září r. 1380 na Kulikovském poli pod moskevskými prapory, postavilo Moskvu rázem do čela celonárodního boje za svržení tatarského jha. Veliký kníže Dimitrij, zvaný na jeho paměť Donský, uzavřel touto bitvou, vyznačující historický obrat, období vazalství a pokoření a otevřel cestu k vítězně budoucnosti. Když pak krátce nato, r. 1382, Mamajův nástupce Tochtamyš nenadálým útokem přepadl Moskvu a zpusťošil ji i s dalekým okolím, nemohlo již toto neštěstí podlomit ruské sebevědomí, vzešlé z kulikovského triumfu. Přesto, že Tochtamyš znovu zatížil ruské země odváděním vychodu a přesto že se proti Dimitrijovi znovu pozdvihly Tver a Rjazaň, podařilo se velikému knížeti ke konci života semknout opět ruská knížectví okolo Moskvy.

Zároveň definitivně spojil veliké knížectví Vladimírské s moskevským územím tím, že před svou smrtí ustanovil svého nejstaršího syna Vasila za velikého knížete a odkázal mu území velikého knížectví jako „otčinu“, tj. jako dědictví po otci, aniž se dožadoval svolení tatarského chána. Od té doby hodnost i postavení velikého knížete vladimírského náležely trvale moskevskému panovníkovi.

Na přelomu 14. a 15. stol. si jednotlivé složky ruské společnosti počaly uvědomovat, každá z hlediska vlastních zájmů, že spojení jejich zemí a jejich osudů s Moskvou by pro ně znamenalo trvalý prospěch. Rozvíjejícímu se řemeslu a obchodu byly čím dál tím více na překážku hranice mezi jednotlivými knížectvími, které byly současně celními překradami. Proto se stával bezcelní styk jedním z důležitých bodů smluv, uzavíraných mezi knížaty. Dřívější hospodářská uzavřenost oblastí se počala přezívat a od konce 14. stol. se ekonomický vývoj stále více orientoval na peněžní hospodářství. Nejprve začlo razit vlastní minci knížectví Moskevské a Suzdalsko-nižněnovgorodské a počátkem 15. stol. rozšířila se již ražba peněz téměř ve všech ruských knížectvích. S rozvíjejícím se obchodním stykem byla perspektiva jednotného státního území lákavá především pro města. Avšak sílící moc velikého knížete moskevského a lesk jeho dvora přitahovaly i šlechtu, která opouštěla méně významná knížata a odcházela do Moskvy, kde jí kynula větší bezpečnost i prospěch. Za těchto podmínek se také za nástupců Dimitrije Donkého moskevské území přes všechny potíže, které se stavěly novému vývoji do cesty, stále více rozšiřovalo. Dimitrijův syn Vasil (1389—1425) získal knížectví Suzdalsko-nižněnovgorodské, Murom a Meščeru, avšak marně se snažil vydobýt na Novgorodu jeho rozsáhlá severní území.

Nicméně vzestup Moskvy byl neustále ohrožen vnějším nepřítelem. Vasil Dimitrijevič hledal řešení své obrany proti Hordě ve sblížení s Vitoldem, který se stal r. 1392 velikým knížetem litevským. Jeho vláda na Litvě byla vynucena litevskými požadavky na Jagellovi, jenž smlouvou v Krevě r. 1385 a sňatkem s polskou dědičkou Hedvikou spojil osudy své země s polským královstvím a stal se tak zakladatelem polsko-litevské říše, největšího evropského státu v 15.—17. století. Pod vládou energického Jagellova bratrance Vitolda se Litvě podařilo udržet si v neztenčené míře své dosavadní zřízení a omezit vliv Polska pouze na sféru společné zahraniční politiky. Veliký kníže moskevský si sliboval nepochybně od spojenectví s Vitoldem podporu v boji s Hordou a odvrácení litevské agrese proti ruským zemím. Aby tento svazek utužil, uzavřel dokonce sňatek s Vitoldovou dcerou Sofií.

Nebezpečí, hrozící neustále od Zlaté hordy, odvrátilo na čas vystoupení nového velikého mongolského dobyvatele Timura Lenka, známého v Evropě pod jménem Tamerlán, jehož říše sahala v r. 1371 od Kaspického moře po Mandžusko. Když se r. 1395 vzbouřil proti Timurovi jeho chránělec Tochtamyš, zdrtil Timur těžkou porážkou Zlatou hordu a rozbořil její centrum Saraj. Tochtamyš prchl na Litvu k Vitoldovi, který se ho ujal v naději, že mu později bude užitečný, domůže-li se znovu vlády ve Zlaté hordě. Zdálo se, že se Timur obrátí proti ruským zemím

Stavba kamenného kremľu v Moskve r. 1367.
Miniatura z letopisného svodu ze 16. stol.

a veľiký kníže Vasil vytáhl do boje proti nemu. Nestretli sa však, pretože Timur zmenil z neznámých dôvodů smer svého pochodu.

Po Timurovej smrti se povzniesl ve Zlaté hordě emir Edigej, jemuž se podařilo semknout kolem sebe veľkou část jejího někdejšího panství. Když se r. 1399 veľiký kníže litevský pokusil nastolit v Hordě znovu Tochtamyše, utrpěl od Edigeje těžkou porážku na řece Vorskle. Později, r. 1408 se pak Edigej nenadále objevil před Moskvou a donutil veľikého knížete Vasila k opětovnému placení „vychodu“. Moskvy nedobyl, avšak jeho vojska nesmírně zpusošila její okolí i sousední města a kraje.

Ani obrana proti Litvě nepřestala být životní nutností, přesto že se Vasil stal zetěm Vitoldovým. Plány na ovládnutí celé východní Evropy litevským žezlem utrpěly sice Vitoldovou porážkou na Vorskle (r. 1399), nicméně pronikání na Rus se veľiký kníže litevský nevzdal. Když r. 1404 zabral Smolensk a chystal se ovládnout Novgorod a Pskov, tchán a zeť stanuli proti sobě na válečném poli. Konflikt skončil úmluvou, podle které si Vitold ponechal Smolensk, ale vzdal se nároku na obě severní města. Obdobná situace vznikla ještě později r. 1412 a vyřešila se tak, že hranice mezi oběma protivníky zůstala na řece Ugře nedaleko od Moskvy.

Vitoldovi se nezdařil ani plán, oslabit přitažlivost Moskvy jako centra pravoslavné církve na Rusi tím, že se přičinil o nastolení zvláštního metropolity pro pravoslavné země v rámci veľikého knížectví Litevského se sídlem v Kyjevě. Byl jím známý vzdělanec a spisovatel, straník církevní unie Řehoř Camblak, rodem Bulhar, který léta působil v Srbsku a svým úsilím o smír obou církví byl znám celému tehdejšímu světu. Nicméně po Camblakově smrti se pravoslavní poddaní Vitoldovi znovu vrátili pod církevní pravomoc moskevského metropolity. Roztržka však způsobila mezi Moskvou a cařihradským dvorem i patriarchátem sblížení, které bylo zpečetěno sňatkem syna byzantského císaře Manuela II. s dcerou veľikého knížete moskevského Vasila. Přesto že tento fakt neměl větší politický dosah, dodal moskevskému veľkoknížecímu stolci lesku a zvýšil jeho autoritu. V posledních letech života se však Vasil po všech neshodách do té míry sblížil se svým tchánem Vitoldem, že mu před smrtí poručil v ochranu svého syna a nástupce Vasila Vasiljeviče. Když r. 1425 veľiký kníže moskevský zemřel, zdálo se, že Vitold uskuteční dávný sen litevských panovníků a spojí pod vládou Litvy všechny ruské země. Řada ruských knížat mu přislíbila poslušnost a podrobil se mu i Pskov. Avšak pět let života, která mu zbývala († r. 1430) nestačilo k provedení tak veľikého záměru. A nebyl schopen realizovat jej přes počáteční sympatie části ruských knížectví i přes uznání Novgorodu ani jeho nástupce Svidrygello, který byl již r. 1435 poražen a vypuzen svým soupeřem Sigmundem, synem Kejstutovým. Rok předtím zemřel Jagello a tak nebezpečí, hrožící Moskvě na této frontě, na čas ustalo.

Zato byl proces dalšího sjednocování ruských zemí okolo Moskvy za vlády Vasila Vasiljeviče Temného (1425—1462) ohrožen zevnitř, válkou, kterou vyvolalo jedno z moskevských údělných knížectví, země Galičská, již kdysi odkázal svému

synovi Jiřímu Dimitrij Donský. Tento panovník psal svou závěť dříve, nežli se jeho nástupci Vasilovi narodil syn, a proto stanovil, že veliké knížectví moskevské přejde po smrti Vasila Dimitrijeviče na dalšího nejstaršího bratra. Když se po Vasilově smrti chopil vlády jako přímý dědic Vasil Vasiljevič, vystoupil Jiří Galičský s nárokem na veliké knížectví, ale neodvážil se boje, protože Moskva i s metropolitou, mnoho knížat a dokonce i veliký kníže litevský Vitold stáli při Vasilovi. Později však užil tehdy již na Rusi zcela zdiskreditovaného postupu a usiloval o dosažení svého cíle intrikami ve Zlaté hordě. Když však přesto r. 1432 byl dosazen na velkoknížecí stolec od zlatohordského chána Vasil Vasiljevič, Jiří Galičský se svými syny zdvihl proti němu odboj a uvrhl zemi do dvacetileté války, která byla epilogem nenávratné doby feudální rozdrobenosti. V těchto bojích projevil obě strany mnoho krutosti. Vasil Vasiljevič dal oslepit svého bratrance Vasila Šilhavého a později byl jeho bratrem Dimitrijem Šemjakou, jemuž se na čas podařilo dobýt Moskvu, sám oslepen. Odtud jeho příjímí Temný. Po přestálých zmatecích konečně Vasil Vasiljevič Temný zvítězil, když se byl předtím smířil s někdejší odpůrcem Moskvu, knížetem tverským, a utvrdil přátelský svazek zasnoubením svého syna a nástupce Ivana s tverskou kněžnou Marií.

Dvacet let trvající boj skončil vítězstvím Moskvu i nového velkoknížecího pořádku. Moskevské údělly se podrobily velikému knížeti, pouze knížectví Verejské si ještě zachovalo samostatnost. Na své nepřátelství vůči Vasilovi těžce doplatil Novgorod, který do posledka podporoval galičského knížete Dimitrije Šemjaku. Výjimečné novgorodské postavení vzalo téměř za své, dosavadní práva města byla podstatně okleštěna. Také Pskov se musel podrobit velikému knížeti moskevskému. Tak na konci vlády Vasila Vasiljeviče Temného se sjednocení Rusi v čele s Moskvou blížilo k svému dovršení.

Národní sebevědomí a myšlenka velikosti a jednoty Rusi pronikla již všemi oblastmi života. Před polovinou 15. století se projevila i porušením církve. Když veliký kníže svrhl Cařihradem ustanoveného metropolitu Isidora pro jeho stranictví církevní unii, sjednané r. 1439 na koncilu ve Florencii, ruští biskupové zvolili bez ohledu na cařihradský patriarchát za metropolitu rjazaňského biskupa Jonu. Ruská církev se tak vymanila z byzantské pravomoci a stala se autokefální. Od té doby se však tím více podrobovala vlivu velikého knížete.

Církevní činitelé všestranně podporovali sjednocující politiku Moskvu. Když vznikaly meziknížecí spory, snažili se knížata usmířit, jak to ukazuje např. zajímavý dokument, Poselství Kirila, opata běloozerského kláštera, Vasiliji Dimitrijeviči v době, kdy usiloval o ovládnutí Suzdalska. Zároveň však napomáhali vytvářet a šířit novou všeruskou ideologii, jejímž aktivním ohniskem byla Moskva.

Nové myšlenky a motivy, oslava velikého knížete moskevského, boj proti tatarské porobě, výzva k svornosti a jednotě pronikají básnickou tvorbu a nacházejí svůj nejpůsobivější výraz v Zadonštině i ostatních skladbách, oslavujících památné

vítězství na kulikovském poli i hrdinské činy Dimitrije Donského. Víra v brzké osvobození z pokořující tatarské poroby proniká i taková díla jako je Život sv. Sergeje Radoněžského, v němž mnich Epifanij ukazuje světcův vliv na politické rozhodování velikého knížete moskevského a naznačuje solidaritu církve s moskevskou politikou. Novými ideami jsou proniknuty i historické pověsti a vypravování o slavné minulosti. Zdrojem nové ideologie se stává i historiografie, jak ukazuje jedinečný Vladimírský polychron, spojující nejrůznější lokální letopisy v jeden všeruský letopisný svod, jehož hlavním motivem je myšlenka jednoty všech ruských zemí.

Ke konci 14. století bylo ruské kulturní prostředí obohaceno přílivem nových podnětů, když se na Rus uchylovali po dobytí Srbska a Bulharska Turky (r. 1389 a 1393) četní vzdělanci z Balkánu. K nim patřili zejména dva metropoliti bulharského původu, moskevský Kiprian a zmíněný již metropolita kyjevský Řehoř Camblak, oba vynikající hagiografové, kteří přinášeli nový styl životů svatých a nacházeli na Rusi učenlivé žáky.

V oblasti výtvarného umění proniká na Rus byzantské malířství ve své poslední podobě, v umění palaiologovském. Rozkvět hmotné kultury přirozeně oživil i výtvarnou činnost, ale umění této doby není natolik ovlivněno novými formami a názory, přicházejícími z Byzance, jak bychom snad očekávali. První polovina 15. stol. je v oblasti středoruského umění charakterizována dílem Andreje Rubleva. Tento největší malíř staré Rusi je tvůrcem nového uměleckého slohu. V jeho dokonalejších, vyrovnanějších formách i v jedinečném koloritu přímo cítíme ono pozadí nového rozkvětu ruské kultury, jehož předpokladem byl všestranný rozvoj ruského národního státu.

Tak se již na přelomu 14. a 15. stol. ruské země v čele s Moskvou do té míry vymaňovaly ze zhoubných důsledků tatarské poroby a umrtvující izolovanosti od ostatního světa, že do všech oblastí života počaly pronikat ideové proudy, které otvíraly nové perspektivy politickému i kulturnímu vývoji.